

Madritowyň jeza beriji otrýady

Category: Kitapcy, Powestler, Romanlar, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Madritowyň jeza beriji otrýady

MADRITOWYŇ JEZA BERIJI OTRÝADY

Günbatar türkmenleriniň 1916-njy ýıldaky gozgalaňynyň taryhyndan

Mergen arçynyň baştutanlygynda leşger toplanyp başlanýar. Leşgeriň sany gün-günden köpelýär. Üç müňe golaýlaşýar. Mergen arçynyň kömekçileri Derýa, Nurberdi, Morjuk, Katyr ýaly goçaklar bolýar.

Süzüş dagynyň, Marawa depäniň töwereginde Esen han ýerleşýär. Kömekçileri Göki arçyn, Nazjan Geldi.

Kümmethowuzda ýygnalan leşgere Babagylyç baý baştutanlyk edýär, kömekçileri ganýokmazlardan Durdy han, düyejilerden Şyhy han.

"*Rus razwedkasynyň maglumatyna görä, Marawa depäniň golaýynda üç müňe ýakyn täze otrýad düzülipdir. Baştutany Şyhy han*".

(Zakaspi oblastynyň naçalnigine komissar Mihaýlowyň iberen telegrammasyndan. 11-nji noýabr, 1916-njy ýyl).

Serkerdeler il-günü, dogduk diýaryny talaňçylardan halas etmek üçin janlaryny gaýgyrman araçäk goşununyň jeza beriji otrýadynyň garşysyna göreşýärler. Birnäçe gezek ýeňiş gazanýarlar.

"*Düýn gozgalaňçylaryň uly otrýady Donesk posýologyna cozdy. Mallary sürdüler. Kreşensk, Saratowsk posýoloklaryna cozmaklaryna garaşylýar. Oba aksakaly Gara keri Çatyň töwereginde ýerleşýän gozgalaňçylara goşmaça gelýän*

goşunlaryň, ýaraglaryň sanyny, gizlin syrlary habar beripdir".

(Polkownik Mihaýlowyň general Wolkownikowa iberen telegrammasyndan).

Polkownik Mihaýlow Lawrowyň ýerine Kümmethowuzda araçäk goşunynyň komissary edilip bellenilýär.

"Gozgalañçylar 28-nji oktyabrda Astrabat, Garasuw aralygyndaky postlara çözdułar. Olar köpsanly pulomýotyň okuna tutuldy. Yza serpikdirildi. Saratowsk posýologyny goramak üçin Astrabatdan esgerler iberildi. Galan esgerler iki smenalyk goraga ýetenok. Astrabady goramaga mümkünçilik ýok. Gozgalañçylar otuzynjy oktyabrda Hojanepese geldiler. Olaryň sany üç müňe golaý. Olara deňiz ýakasyndaky tireler-de goşuldy. Kümüşdepäni, Garasuwy, Hojanepesi eýelediler. Polkownik Gabayewiň (Astrabadyň araçäk goşunynyň naçalnigi) maglumatyny nazarda tutup, Çekisler otrýadyna goşun ibermegi zerur diýip hasaplayaryn".

(Daşkentdäki goşun komamduýusisine general Wolkownikowyň telegrammasyndan).

Çekisleriň pristawy, öñki kanselýariýa gullukçysy, uruş döwründe başga adam tapylman pristawlyga goýlan Zolotarýow edýän işine aňly-başly düşünmän, paýhassyz hereketi bilen bütin bir bir urşa sebäp bolýar.

Çarwa ýomutlarynyň maşgalalary bilen bile mallaryny sürüp, demir ýoluň boýundan Etrek derýasynyň aýaklarynda ýerleşen Çekislerde oturan Zolotarýow göýä "Ýomutlaryň barynyň gozgalaña galandygy" hakda uezd häkimlerine habar berýär. Soňra öz esgerlerini ýygnap, göýä gozgalaňyň başlanandygyna serhet gullugyny ynandyryp, Etrekde çarwa ilityny ok bilen garşylaýar. Beýikbaş obasyny oka tutýar.

Ýaragly hüjumiň sebäbine düşünmän, tyl işlerine adam alynýandygy hakda hiç zat eşitmedik obanyň ilitaty çöle gaçýar. Otrýadyň yzarlap, oka tutup gelýändigini görüp, onuň bilen atışyp başlaýarlar. Goňsy obalar kömege gelýärler. Şeýlelikde,

Etregiň serhet zolagynyň boýunda söweş tutaşýar. Bu waka 1916-nyjy ýylyň 15-nji awgustynda bolýar.

Bu harby hereketleri ýomutlaryň arasynda köp ýyl işläň, ilatyň arasynda abraýly bolan, türkmen dilini bilyän rotmistr Požarskiý ýaly akyllly-başly naçalnikler-de saklap bilmeyär. Indi giçdi. Zorlugy, talaňçylygy, nähak ýere gan dökýänleri gözü bilen gören ýomutlar garadan gaýdar ýaly däldi. Diýar üçin, il-gün üçin söweş meýdanynda baş goýmaga taýýardylar. Edilýän haýbatlardan-da çekinmeýärdiler.

Gozgalaň güýç bilen ýatyrmak iň soňky umytdy. Orsyýet imperiýasyныň harby ministri A.I.Guçkow 1916-nyjy ýylda Syrderýa oblastynyň harby gubernatory general-leýtenant A.S.Madritowy Kuropatkiniň garamagyna iberýär. (Madritow ganhorlukda ýakasyny tanadan adam. Ol Gökdepe söweşinde-de elini gana boýan ganojak. Şol söweşde zalymyň maýor çini bar eken). Aleksey Iwanoviç Kuropatkon ony jeza beriji otrýada naçalnik edip, gozgalaňň möwç urýan ýeri bolan Türkmensähra ýollaýar. Etrek, Gürgen ýakalaryndaky araçäk goşunlary, Aşgabatdaky otrýadyň naçalnikleri, garnizonyn naçalnigi general Narbut Madritowa tabyn edilýär. Türküstanyň general-gubernatory 1916-nyjy ýylyň 2-nji dekabrynda 3564-nji gizlin instruksiýasyny Madritowa iberýär:

1. Eger uruşda ölmeseler, gozgalañçylaryň baştutanlaryny ele salmaly. Babagylyjy konwoý bilen Daşkende ibermeli.
2. Hemme ýaraglary ýygnamaly.
3. Hemme tohum atlary alyp, döwlet atçylyk zawodyna ibermeli.
4. Goşmaça iýmit üçin ownuk mallaryň ýarysyny, ýäsamak üçin türkmen öýleriniň ýarysyny almaly.
5. Öňki buýrugymda bellenilen sana görä, tyl işine işçi ýygnamaly.
6. Etrek, Gürgen derýalaryny Orsyýet patyşalyggynyň koloniýasyna öwürmek maksady bilen, Eýranyň içine çuň aralaşmaly. Günorta tarapyndan araçäk goşunlarynyň postlaryny gurmaly.

Täze düzülen jeza beriji otrýadyň öñünde, esasan, iki wezipe

goýulýardy. Ilki gozgalaň ýatyrmaly. Çekilen zyýanyň öwezini dolmaly. Soňra günorta tarapa süýşmeli, Eýran welaýatyna çuň aralaşmaly. Madritow uly hukukdan artykmajy bilen peýdalanyп, dekabr aýynyň başlarynda Kümmethowza barýar. Gürgen otrýadynyň başlygy polkownik Straželowskini, Astrabat otrýadynyň başlygy polkownik Gabaýewi, general Wolkownikowy, general Narbudy, Kümmethowzuň komissary polkownik Mihaýlowy ýanyna çağyrýar. Olary gizlin instruksiýa bilen tanyş edýär. Ony ýerine ýetirmegiň ýollaryny salgy beryär:

"*Jenap ofiserler, generallar! Men soldatlaryň durmuşy bilen tanyş boldum. Olaryň ýasaýýş şertleri gowy däl. Et, galla ýetmezçilik edýär. Gozgalañçylaryň ownukly-irili mallary süri-süri. Ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak üçin, olary alyp, etini soldatlara gaýgyrman bermeli. Garşylyk görkezenleri ýeke oka tabşyrmaly. Gyşyň aňzakly günleri ýetip geldi. Gozgalañçylaryň taşlap giden öýlerini ýygnamaly. Öýleri özlerine tutdurmaly. İçersindäki däneleri almaly. Goý, soldatlar mes ýaşasyn! Kazaklardan düzülen wzwodlary urguna kowmaly. Olar hemme zadyň hötdesinden gelerler.*

Razwedkanyň habaryna görä, düýeji hany Şyhy, garrawy hany Esen Süzüş dagynyň deresinde ýerleşyär. Leşger sany 3.000 töworegi, Çat bilen Ýaglyolumyn arasyndan gozgalañçylaryň cozmagyna garaşylýar. Ýedi-sekiz müñe golaý leşger Akgalada mesgen tutup ýatyr. Baştutanlary Babagylyç, Mergen arçyn, Astrabatda-da ýagdayý öwerlikli däl. Indi diňe aldym-berdimli söweşe garaşybermeli. Şu gezek gozgalañçylar bar güýjüni jemleýärler. Mälim bolan howly ýagdaylary göz öňüne getirip, buýurýaryn.

1. Polkownik Straželowskiniň otrýady şol ýerdäki gozgalañçylary dargatmak üçin Çat, Ýaglyolum sebitine geçmeli. Garamygna iki sany top, dört sany pulomýot bermeli. Göze görnen mallary ýygnap, Kümmethowzdaky mal mazasyna tabşyrmaly.

2. Noýabr aýynyň birinji ýarymyndan bări, günbatardaky ýomutlar Astrabat sebitlerinde, deňiz ýakalarynda güýç toplaýarlar. Japarbaýlaryň köpüsi şolaryň tarapyna geçdiler. Şol raýonda 4-nji, 10-njy noýabr aralygynda Tanazowyň balyk

promyseline ençe gezek cozdular. Top okuna tutulyp, yza serpikdirildi. Yene-de şol ýerde toparlanyşyk güýçlenýär. Güýçler esasan üç topara bölünip, Akgalada, Marawada, Çatda yerleşýär. Akgala tarap meniň otrýadym gider. Ilki Astrabat tarapyny arassalarys. Soñ Kümmethowuz tarapa öwrüm ederis. Şoña çenli siziň otrýadyňyz beýleki ýerlerdäki gozgalaňçylar bilen birýüzli bolmaly bolar.

3. Polkownik Mihaýlowyň ýolbaşçylygyndaky otrýad Marawa Szüzüş tarapyndan hüjüme geçer. Kümmethowzuň töweregini gorar. Garamagyna dört sany dag hem meýdan topy, 8 sany pulomýot berler. Söweşiň gidişi barasynda her gün maňa telegraf üsti bilen hasabat bermeli. Söweşiň gidişine görä beriljek buýrukrary wagtynda ýerine ýetirmeli.

4. Üpjünçilik: her topa 150 snarýad, bir tüpeňe 400 ok, el granaty. (1914-nji ýylyň nusgasy). Astrabat otrýadyna 320, Gürgen otrýadyna 260, galan üç otrýadyn hersine 500 sany granat bermeli.

5. Goşunlary azyk bilen üpjün etmegi general-mayor Wolkownikowa tabşyrmaly.

6. Harby ekspedisiýanyň umumy hereket ediş planı.

Watanymyz garaßszlygyny almazyndan ozal sowet imperiýasynyň, ondan öñki döwürde – patşa zamanynda bolsa Russiya imperiýasynyň düzümünde bolupdy. Türkmen ili Zakaspi oblasti diýip atlandyrylyardy, ol bolsa Türküstan harby okrugynyň düzümine girýärdi. Zakaspi oblasty hem ençeme uýezdlere bölünýärdi:

1. Ashabad uýezdi. Merkezi Gökdepe. (Başlygy Karpinskiý).
2. Merw uýezdi. (Başlygy Peresvet-Soltan).
3. Krasnowodsk uýezdi. (Başlygy polkownik Şalaşnikow).
4. Tejen uýezdi. (Başlygy polkownik Belýanowic) we ş.m.

Uýezdler pristawlara bölünip, wolostnoý, arçynlar pristawlaryň başlyklaryna boýun bolupdyr.

General-gubernatorlardan başlap, tä wolostnoýlara çenli harby çinliler bolupdyrlar. Olarda arçynlar halk tarapyndan saýlanypdyr. Olarda harby çin bolmandyr.

Birinji jahan urşy başlanandan soñ oblast, uýezd, pristaw başlyklary ilatdan aşa köp salgylary ýygnap başlaýarlar. Halkyň arasynda olaryň abraýlary dökülýär. Ynamdan gaçýarlar. Frontuň tyl işlerine (garym gazmak, odun taýýarlamak, soldatlary naharlamak üçin) işçiler gerek bolýar. 1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda rus patyşasy tyl işine işçi almak üçin ýörite perman çykarýar. Şol perman boýunça Türküstan harby okrugyndan tyl işine 25.000 adam almak bellenilýär. Jemi 15.000 adam alynmaly bolupdyr. Bu perman wagtynda işlemeýär. Halkyň arasynda düşündiriş işi geçirilmeýär. Perman oba arçynlarydyr kethudalaryna-da bir aýlap ýetirilmeýär. Soňra bolsa gyssaga düşülýär. Güýje daýanylýar. İl arasynda bolsa "Tyl işine däl-de, urşa iberiljek. Aldaga saljak bolýarlar" diýen gürrüň ýaýraýar. Ynamdan gaçanlaryň gezi ýer kertmeýär.

Gürrüñimizi Madritowyň jeza beriji otrýadyna syrykdyrhak bolanymyz üçin, günbatar türkmenleriniň başyna inen jebri-jepalary, gyrgynçylygy, talañçylygy ýatlamaly bolýarys. Adam sanyny uýezdlere, pristawlara, obalara bölüp, spisok düzmek tabşyrylýar. Esasy iş arçynlaryň gerdenine düşýär. Spisok düzmek, tyl işine adam toplamak arçynlaryň borju hasaplanýar. Ilatyň agramly bölegi oba ýerleride ýaşap, daýhançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanýardy. Şäherde ýasaýan türkmenler örän azdy. Aşgabatda bary-ýogy 158 türkmen maşgalasy ýasaýardy.

Krasnowodsk uýezdiniň garamagynda iki sany pristaw bolup, biri Çekişlerde, beýlekisi Garrygaladady. Demir ýol ugrundaky stansiýalardyr şäherlerde harby çinliler hojaýynlyk edýärdiler. Araçák goşunlarynyň komissarlary Kümmethowuzda we Astrabatda höküm sürýärdiler.

Kümmethowzuň komissary 1913-nji ýylда bellenen Lawrow bolup, Astrabadyň komissary polkownik Gabaýewdim
Oba arçynlaryna tyla ugradymaly işçileriň sany berlip, spisok düzmek tabşyrylýar. İl arasynda muny "**päleçilik**" diýip atlandyrýarlar.

Çekişler obasyndan – 34 adam,
Esengulydan – 104 adam,

Atabaýlardan – 42 adam,
Japarbaýlardan – 31 adam,
Gysga aklardan – 83 adam,
Uzyn aklardan – 50 adam,
Ýaralylardan – 51 adam,
Nuralylardan – 60 adam,
Kemlerden, körlerden – 51 adam.

Umumy alanyňda, Çekişler pristawyndan 506 adama narýad berilýär. Garryfala pristawyndan hem şonçarak adamy tyl işine ibermeli diýip bellenilýär. Bendesenden 224 öylüden – 37 adamyň, Hojagaladan 154 öylüden – 37 adamyň, Jejirsden 101 öylüden – 17 adamyň ady ýazylyp, spisogy düzülýär. Il arasynda düşündiriş işi geçirilmändigi sebäpli başga ýerlerde spisok düzülmeýär. Garrygala pristawynyň başlygy Şubin, Çekişler pristawynyň başlygy Zolotarýow işiň ugra barmaýanlygy, käbir hanlaryň, aksakallaryň toparynyň Eýrana gaça-göç etjek bolýanlygy barasynda Krasnowodsk uýezdiniň başlygy Şalaşnikowa yzly-yzyna jaň edýärler, telegramma iberýärler. Şalaşnikow bolsa Zakaspi oblastynyň başlygy Kalmakowa telegramma ýollaýar:

"Pristawlaryň habar bermegine görä, pristawyň çäginden daşky rayónlardaky çarwalaryň gaça-göç edýändigi göze ilýär, onuň üçin Çekişlere, Garrygala, Gazanjyga her haýsyna 50 atly, ondan başga-da Çekişlere, Garrygala, Gazanjyga, Krasnowodskä her birine rota otrýadlaryny ibermegiň zerurdygyny belleýarin. "Gyzyl akabanyň" miraby Orazmämet Seýitguly hany gorap tertipde tusaag edip, sorag etmegini maslahat berýarin, şonuň ýaly-da daz taýpasynyň aksakaly barada barlag geçirmäge, ol baradaky habarlar dogry bolsa, ýerinde tussag etmäge rugsat soraýaryn. Siziň sözde beren ylalaşygyňza esaslanyp, 14-nji awgustda Gyzylarbatda, Çekişlerde; Krasnowodskide işçileri ýygnayýış punktuny açmagy göz öñünde tutýaryn.

Polkownik ŞALAŞNIKOW.
16-njy iýul, 1916-njy ýyl".

Jogap telegrammasyndan:

"Eger meýletin işçi bermeseler, häkimiýetiň görkezmelerine garşy gitseler, onda işçileriň güýç bilen alynjagyny ilata düşündirmeli. Ilat arasynda howsala döredýän myş-myşlary, gybatlary ýaýradýanlara rehimsiz jeza bermeli.

General KALMAKOW.

21-nji iýul, 1916-njy ýyl".

Goşmaça berlen telegrammadan:

"Zakaspi oblast naçalniginiň buýrugy.

Ýerli ilat rus häkimiýetine boýun bolmaly. Ofiserlere, çinowniklere ýerinden turup, baş egip, salam bermeli.

General KALMAKOW.

23-nji iýul, 1916-njy ýyl".

Gowgaly günler golaýlaşýardы. Garrygaladan, Esengulydan, Etrek boýunda gaça-göç edýänleriň sany barha artýardы. Ýerli ilatyň tyl işine adam ibermejekdigi aç-açan ýüze çykyp başlady. Munuň şeýledigi 1916-njy ýylyň 8-nji iýulynda Çekişler pristawynyň başlygy Zolotarýowyň Krasnowodsk uýezdiniň başlygyna iberen telegrammasında anyk duýulýar:

"Meniň çagyryşym boýunça gelen aksakallar, wekiller tylde işlemek üçin ugradymaly adamlaryň spisogyny düzmek barada kesgitli zat aýdyp bilmediler. Ilat bilen gutarnyklı geleşmek üçin bir gün pursat soradylar. Ikinji günü, ýagny, 7-nji iýulda irden olar ýanyma geldiler. Olaryň aýtmaklaryna görä, türkmenler: "Her zat etmeli weli, bir adam-da bermeli däl. Hat-da uruşmakdan-da gaýtmaly däl" diýip, kesgitli karara gelipdirler, ýagdaydan görnüşi ýaly, ilat öz ygtyýaryna adam bermek islemeýär. Diñe güýç bilen adam almaly boljak.

ZOLOTARÝOW.

8-nji iýul, 1916-njy ýyl."

Garşylykly taraplar güýç tolap başlaýarlar. Käbir maglumatlara görä, Etrekdir Sumbar ýakasyndaky ilat arçyndyr

hanlarynyň ýolbaşçylygynda Eýrandan ýarag satyn alýar.

"*Iňlis maglumatlaryna görä, türkmenler türküstanly musulmanlardan soldatlyga adam ýygnaýan rus hökümetine gaýtawul bermek üçin Puli-hatumdan köp sanly ýarag satyn alýarlar.*

Tähran,
Kapitan RIKS.
26-njy iýul, 1916-njy ýyl."

Çekişler pristawynyň başlygy Zolotarýow kethudalary ýanyна çağyrýar. Olara:

"Men permany amal etmek üçin Kükürçege tarap gitjek, ýolda Ajyýaba-da kakmaly. Tyl işine ibermeli adamlaryň spisogyny düberis. Ilat garşylyk görkezmesin. Biziň üçin Kükürçekde üç sany öý dikiň!

Samarkantlylar goşunyň tyl işine adam bermejek bolup gozgalaň edipdirler. Gozgalaňcy daýhanlaryň müňlerçesi atylypdyr. General-gubernatoryň ýörite permany boýunça biz halka düşündirmeli. Bardy-geldi bizde-de gozgalaň edilse, şolar ýaly oka tutuljagy hakdyr" diýip aýdýar.

Zolotarýow Kükürçege barýar. Görse, ýeke öý tutulypdyr. Adamlaryň ýüzi sowuk. Gozgalaňyň çeti görnüp ugraýar. Ol spisok düzmekden el çekip, Gurbangazy postuna ugraýar. Ýolda oka tutulýar. Gurgangazy otýady kömege gelýär. Gysga wagt bolan çaknyşykda ýitgiler, ýaralylar bolýar. 1916-njy ýylyň 16-njy awgustynda bolan çaknyşyk Çekişler pristawynyň Kükürçek obasynyň adyny Daşkende ýetirýär. Şol gün günbatar türkmenleriniň gozgalaňynyň başlangyç senesi bolup, taryha girýär. Zolotarýow barsa; obada janly-jemende ýok. Şalaşnikowa telegramma berýär:

"*Gurbangazyda adam ýok. Goşlary, öýleri näme efmeli?*"

Ol tiz wagtdan jogap alýar:

"*Öý goşlaryny konfiskasiýa etmeli. Gelen türkmenleri tutmaly*".

Gurbangazynyň golaýyndaky Siñirdepede köp sanly gozgalañçylar ýygnanýar. Olar öý goşlaryny talamaga ýol bermeýärler. Çaknyşykda adam ýitgisi bolýar. Habar Daşkende ýetýär.

"16-20 awgustda, goşun bilen gozgalañçylaryň arasyndaky çaknyşykda akyýaply, çaloýukly, gurbangazyly türkmenler tarapyndan üç araçäkçi, üç sany esger öldürildi. Iki araçäkçi ýaralandı. Şeýle gandöküşik edenleri üçin türkmenleriň öý goşlaryny talap, öýlerini otlamaga rugsat bermegiñizi soraýaryn. Köp türkmenler Pars welaýatyna gaçyp geçdi. Gozgalaň ýarag ulanyp basyp ýatyrmak üçin Çekişlere, Etrek boýuna gelen goşunlary meniň tabynlygyma bermegiñizi haýış edýärin".

(Polkownik Iwanowyň Daşkende iberen telegrammasyndan).

Çaknyşyklar Etrek, Gürgen ýakalarynda-da bolýar. Zolotarýow general-gubernator Kalmakowa gozgalaň edýänleriň başutany bilen gepleşik geçirmelidigini sorap, gyssagly telegramma iberýär. Gepleşikler netije bermeýär, Türküstan okrugynyň general-gubernatory Kuropatkin günbatar türkmenleriniň arasynda ýagdaýyň ýitileşendigine anyk göz ýetirenden soñ, general Wolkownikowyň baştutanlygynda jeza beriji otrýady Etrek Gürgen ýakalaryna ugradýar. Talañçylyk barha güýjeýär. Goşun üçin dänedir un, süri-düri dowar zorluk bilen alynýar. Gaça-göç eden ilat Akjada, Akgalada ýerleşýär.

"Otrýadlar gozgalañçylary Etrek, Gürgen ýakalarynda gabamak maksady bilen üç tarapdan hereket etmeli. Ilki demirgazykdan, günortadan, soňra günbatardan. Gozgalañçylar bada-bat aýgytly herekete geçerler. Ol hereketleriň badyny almaly. Pulomýot okuny köpräk sepelemeli. Toplary netijeli peýdalanmaly. Gozgalañçylar şol bada ýeñse berip, günbatara gaçmaga mejbür bolarlar. Astrabat otrýady olary ok bilen garşylar. Netijede, gündogara gaçar ýaly etmeli. Ikibaka göçe-göçlük, gaça-gaçlyk hemme zatdan geçirer. Janlaryny gutarsalar, razy bolarlar. Ediljek jebri-jepalara, ar-namysa çydamazlar. "Soňky demimize çenli söweşmeli" diýen bolup, öñe çozarlar. So bilen soňlaryna

taýak atdyrlarlar. Olaryň öý goşlaryny, haly-palaslaryny, gelin-gyzlaryň bezeg şaylaryny taşlap gaçjaklary ikuçsyzdyr. Hemme zatlary ýygnap almaly. Öý esbaplarynyň agyr keçeleriji otlamaly, öýüň agaçlaryny odun edip ýakmaly."

Şeýle buýrukdan soñ ilat görlüp-eşidilmedik rehimsizlik bilen gyrgynçylyga sezewar edilýär. Şeýle zalymcylyk 1938-nji ýylда çap edilen "**1916-njy ýlda türkmenleriň gozgalaňy (Dokumentler we materiallar)**" diýen kitapda, pajgaly ýyllaryň diri shaýady Garaşhan ogly Ýomudskininiň "**Türkmenler we rewolýusiýa**" ("Туркменоведение" žurnalynyň 1928-29-njy ýyllarda çykan sanlaryna seret) atly giň göwrümlı makalasynda jıkme-jik beýan edilýär.

Madritowyň zalymlygy Daşkende ýetýär.

"Aşa gazaplylyga ýol bermeli däl. Günäkärleri berk jogapkärçilige çekmeli. Aýallar we çagalar bilen söweşmän, diňe erkekler bilen söweşmeleri. Zatlary, ylayta-da, öyi, agyr keçeleri ýakmaga ýol bermeli däl. Esasan ýomut tohum atlaryny ýygnap, gorap saklamaly. Krasnowodsk uýezdiniň gyrgylaryny çopançylyga maly. İşçilige alnanlary agyr işlere ugratmaly. Olar ynama geçýänçä, tussag hökmünde ibermeli. On adama – bir kazak. Eşelonyň baştutanlygynda iki ofiser bolmaly. Terjimeçi, ýazuwçy, mollı eşelonda saklanmaly".

(Kuropatkiniň Madritowa ýazan görkezmesinden).

Jeza beriji otrýadyň güýçleri üç bölege bölünýär. Akgalanyň günbatar-demirgazygynda, Astrabatda, Kümmethowuzyň ilersinde ýük ýazdyrýarlar. Goşunyn sany ummasız, ýer gurtlan ýaly. Akgala iki tarapdan hüjüme geçmäge Madritow ýörite perman berýär.

Mergendir Babajanyň leşgerleri Akgalada, Şyhy hanyň, Esen hanyň leşgerleri Süzüş, Gökje dagyň jülgelerinde. Garşılykly taraplar söweše taýyn. İki tarapyň-da harby güýçleri jemlendi. Madritowyň 18 topy, 7 pulomýoty, 8.000 soldart bardy. Mundan başga-da, ýedi müñe golaý adamly araçák goşunlary-da Madritowyň garamagyndady. Watanyny goraýjylaryň sany 10.000

töweregidi.

Şyhy handyr Esen hanyň leşgerleri Çatda, Ýaglyolumda polkownik Stražalowskiniň otrýadynyň üstüne gije çözýar. Onuň goşunyna uly zyýan ýetirýär. Söweş üç güne çekýär. Topdur pulomýotly otrýad hanlaryň leşgerlerini ýeňliše sezewar edýär. Leşgerler Szüzüş dagyna süýşýärler.

Şyhy handyr Esen hanyň leşgerleri Çatyň töweregindäki postlara, Babagylyç Kümmethowza, Mergen arçyn Akgalanyň töweregine, Derýadyr Nurberdi Astrabada çözýarlar. Ýone güýcli çaknyşykda köp pidalar çekip, ýeňliše sezewar bolýarlar. Obalary, posýoloklary, galalary, şäherleri elden giderýärler. Öñki gepleşilen ýere – Szüzüş, Gökje dagynyň töweregine ýygnanýarlar. Bu daglaryň arasyndan Etrek derýasynyň akabasynyň ugrundaky jeňňellikde diýaryny goraýjylaryň ýedi yüzüsiniň jesedi galýar. Bu iň soňky söweş bolýar. Arakdan yükünü tutan Madritow 1917-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda ýeňiş toýuny toýlaýar. Şondan soň talañçylyk başlanýar.

1916-njy ýylyň aýagynda maldarlaryň, daýhanlaryň gozgalaňy ýarag güýji bilen basylyp ýatyryldy. Günbatar türkmen topragy gana boýaldy. Madritow birinji tabşyrygy ýerine ýetirdi. Ikinji hökümi ýerine ýetirmäge – ýomut, gökleň ilini wagşylarça talamaga girişýär. Dört sany talañcy komissiýa döredilýär. Komissiýanyň baştutanlary polkownik Stražalowskiý, polkownik Mihaýlow, polkownik Zaýsew, podpolkownik Derfeldin dagylardy. Talañcy komissiýalaryň dördüsü-de general-maýor Wolkownikowyň buýrugyna boýun sunmalydy. Ol Madritowyň buýrugy esasynda 6-njy ýanwara çenli talañçylyk planyny düzýär. Madritow plany tassyklaýar.

"Iki hepdede türkmenleriň duş gelen düýelerini, arabalaryny ýygnap, Kawkaza ugratmak üçin Kümmethowzyň komendaturasyna tabşyrmaly".

(Jeza beriji otrýadyň başlygy general-maýor Madritowyň buýrugyndan).

Buýrukda 20-nji ýanwara çenli hemme galan-gaçan arpalary öýlerden syryp-süpürip almak, otrýadyň garamagyna tabşyrmak

bellenilýär.

Jeza beriji otrýadyň soldatlary bölek-bölek gidip, dagy, derýa ýakasyny, baýyry, düzi goýman münläp-münläp düýedir gylýallary, sygyrdyr gatyrlary, süri-süri goýunlary öňlerine salyp getirýärler. Kümmethowzuň tòwerek-daşy hyň berýär. Mäleşýän goýunlaryň, enesinden azaşan owlak-guzularnyň, bozlaşýan kösekdir düýeleriň sesinden durar ýaly bolmaýar. Düýeleri sanap bilseler-de, giden meýdany tutup ýatan boz goýunlaryň hasabyny alyp başarmaýarlar. Janly-jemendesiz galan mekan, ýandyrylan obadır şäher mazarçylyga çalym edýär... Soñudagydyr, Süzüşiň, Gökje dagynyň, Hazary ýakalap oturan daglaryň, Gürgen ýakalarynyň, Gyzylbaýyrdyr Türkmensähranyň üstünden döwran ötýär. Ýygnalan mallary bakmak üçin gozgalaňa gatnaşmadyk obalardan 200-e golaý çopan ýygnaýarlar. Olara ýeter-ýetmez iýmit berýärler. Aç-ýalaňaçlykdän iki çopan hata bolýar. Çopanlaryň 100-e golaýy gaçýar.

Iberilen otrýadlaryň soldatlary bir günde 60-70 müň goýun, münläp düýe talap alýarlar. 22-nji ýanwar gijesine çenli ýene 10.000 goýun, 800 düýe, 120 ýylky ele salynýar. Ýygnalan düýeleriň 1560-syndan alty sany kerwen düzülýär. Kawkaza geçirmek üçin Esenguluda 60.000 goýun, köp sanly kösekli düýe, gylýal taýynlanýar. Birinji harasatly kerwen ýola düşýär. Ikinji tapgyryna taýýarlyk görülýär. Bu tapgyra goşmak üçin Babagylyç baýyň malyny talap almak, özünü tussag edip, Daşkende ibermek barada Madritow buýruk berýär. Buýruk ýerine yetirilýär. 200-den gowrak çopan başga ýerden getirilýär. Ikinji kerwen bilen köp sanly arabalara ýüklenen haly-palaslar, keçeler, gymmat bahaly şay-sepler hasaby tutulman iberilýär.

Marawa çenli 500 ağaç getirdilip, gije-gündizläp telegraf agaçkary dikilýär. Ikinji tapgyrda daşy goragly 14.000 goýun, 635 öküz, 165 gatyr Esengula ugradylýar. Madritow Mergen arçyna Aba haja, Geldi Nazjan garrawa Kawkazda söweş edýän Kakwaz harby okrugynyň komanduýuşısı Manegonyň goşunu üçin 1-nji aprele çenli 3.120 düýäni Gazanjyga ýetirmegi buýurýar. Madritow 26-njy ýanwarda irden Akgala we Astrabada tarap ugraýar. Ol ýerdäki ilatyň Babagylyja, Mergen arçyna kömek

edendikleri üçin hemme mallaryny basyp almagy buýurýar. Buýruk ýerine ýetirilýär. 150 pyýada, 15 atlt razwedkanyň goragynda 14.976 sany goýny, gara mallaryň 346-syny özünde jemlän üçünji kerwen Esengulynyň üsti bilen Kawkaza iberilýär.

(Polkownik Mihaýlowyň 1917-nji ýylyň ýanwar aýyndaky gündeligidinden).

Demir ýol ýakasyndaky gozgalaňa gatnaşmadyk, parahat oturan ilaty-da talamak dowam edýär. Madritowyň rugsat etmeginde *general-mayor Marçaniýanyň* buýrugy esasynda, *kapitan Garişan* talañçylaryň ýolbaşçysy edilip, Gazanjya iberilýär. Ol demir ýol ýakasyndaky ilaty kemsiz talaýar.

Wolkownikowyň ýolbaşçylygyndaky talañcy komissiýa düzülmezinden öñinçä talanyp alınan mallar Kümmethowuzda araçäk goşunyň komissary polkownik Mihaýlowa tabşyrylýär. Talanan mallaryň sany 85.000 goýun, 4.900 düye, 2.130 iri mal. Wolkownikowyň talañcy komissiýasy tarapyndan az wagtda 75.000 goýun, 4.800 düye, 780 gylýal, 2.500 iri mal, 106 gäwmış, 3.200 tüpeň talanyp alynýär. Şol mallardan örän köp sanlysy açlykdan, sowukdan olýär.

Iň soñky gezek Esengulynyň üsti bilen Kawkaza 8.896 goýun, 2.346 gara mal, 635 oküz, 160 gatyr, 120 eşek, 1.560 düye geçirilýär. Galan mallar jeza beriji otrýada, araçäk goşunlaryna huruşlyk berilýär. Birnäçe müñusi Gyzylarbatda arzan baha bilen satylýär. Bu barada Garaşhan ogly Ýomudskiy özüniň "Türkmenler we rewolýusiyá" diýen eserinde şeýle yazýar:

"*Käbir agentler şu aşakdaky ýaly bildiriş çap etmekdenem utanmandyrlar. "Асхабад" gazeti, 1917-nji ýyl, aprel: "Ýomutlardan alınan goýun sürüsi örän arzan bahadan satylýar. Pylanyny soramaly".*

General Madritow 2-nji fewralda Daşkende gidýär. Ýerine wagtlaýynça general Narbut bellenilýär. Kazaklar talañçylykdan boşadylan türkmenleriň gapysynda galan iki-ýeke malyny-da çöpleýärler. Halkyň ýagdaýy halys pese düşýär.

"Talaňçylykdan boşadylanmy, boşadylmadykmy, tapawudy ýok, diňe işanyň obasyndan başga ýerde ýomutlaryň hemme ulaglary, eșekleri alyndy. Iň soňky höküm ilaterň ömür tanapyny kesjek. Ýerlerini sürmäge hiç hili maly ýok. Açlyk howpy aşa artjak. Şoňa görä, Türküstan ülkesiniň naçalniginden iş ulaglarydyr eșekleri gaýtaryp eýelerine bermegini soramagyňzy haýış edýärin".

(Komissar Mihaýlowyň Zakaspi oblast başlygyna 1917-nji ýylyň 6-njy fewralynda ýazan raportyndan).

Talanyp alnan ownuk mallaryň, dünýä belli nepis halydyp-palaslaryň, gelin-gyzlaryň sünnälenip ýasalan şay-sepleriniň dogry hasaby alynmandyr. Saga-sola gadagansyz sowrulypdyr. Diňe Madritowyň Železnowodskä – öz öýüne wagonlap iberen halydyp-palasy, gülälekli meýdana çalym edýän keçeler, şay-sepler, bir günlüp araba bilen çekilipdir. Garaşhan ogly Žomudskininiň pikirine görä, "Tyl işine işçi almak, atuwlar, jeza beriji ekspedisiýalar bilen baglanyşykly wakalar Türküstanyň ýerli ilaternyň aňyna güýçli täsir etdi, olara patyşa režiminiň koloniýany dolandırmak boýunça alyp barýan işiniň asyl manysyna dogry baha bermäge mümkünçilik döretti. "Ak patışanyň" abraýyny gutarnykly syndyrdy. Özbaşdaklygyň zerurdygy hakda pikir döretti. Umuman, olaryň gözünü açdy".

(Garaşhan ogly Žomudskiý.
Iýul, 1927-nji ýyl. Moskwa).

Öz hakyky, doğruçyl taryhy myzy döretmekde taryhçylarymyzyň öñünde uly wezipeler dur. Türkmen taryhçylarynyň bu wezipäni amal etjegi ikuçsyzdyr. Ýazyjylarymyzyň-da gaýra durmajagy belli. Öñki üstünden ätlenip geçilen wakalar hakynda täze taryhy, edebi eserler gerek. Okgalgaldaky, kitaphanalardaky sowet döwrüni wasp edýän romanlaryň, powestlerjň birnäçesini hasapdan çykarmaly bolmagy mümkün. Eger şeýle bolmaly bolsa, ýerini dolmak zerur bolar.

Türkmen halky taryhda özüne kim dost kim duşman boldy – bularyň barsyny bilmeli. Ganybir gardaşlarymyz, beýleki türki

halklar bilen dostlaşmaly, olar bilen dogan ýaly gatnaşmaly, uruş-sögüsüň garşysyna el-el berip birleşmeli, berk durmaly. Diňe şeýdenimizde bir bitewi halk hökmünde uzak-uzak menzillere göz ýetirip, geljege nazar aýlap bileris. Biz taryhy, geçmişiniň hasratly wakalaryny hiç haçan ýatdan çykarmaly däl, taryhy hakykatlardan ders almaly. Ýagty geljegin hatyrasyna aňly-düşünjeli, sowatly, taryhyny bilyän, watansöyüji nesli terbiýeläp ýetişdirmeli.

Wagt geler. Biziňem Watanymyz dünýäde iň kuwwatly döwletleriň birine öwrüler. Şol günlere Hudaý ýetirsin!

Tatar ÜÝŞMEKOW.

"Balkan" gazeti, 1994 ý.

Taryhy makalalar